
Az iszlámról más megközelítésében: ellentmondások, polémiák, antimóniák a Koránban, imatípusok, szentkultusz

A different perspective on Islam: The world of the Quran, prayers, supplications, rituals and the question of sacred worship in Islam

Barta Zoltán¹

Beérkezett/Received: 2025.10.14.

Lektorálva/Reviewed: 2025.10.28. / 2025.10.29.

Elfogadva/Accepted: 2025.11.16.

DOI: 10.36007/teofor2025.2.127-157

Abstract: A different perspective on Islam: The world of the Quran, prayers, supplications, rituals and the question of sacred worship in Islam

The subject of the study presents the various attitudes of one of the Abrahamic religions, namely Islam, towards the cult of saints, including its prohibition, tolerance, or even support. It is not an exaggeration to state that so far, historians and religious historians have only addressed this topic to a very limited extent in the Hungarian-speaking area, which provides a grateful field for those willing to undertake it, but it also requires significant challenges and even more responsible work.

It has happened more than once that I had to engage in an intellectual debate with a prominent representative of the Islamic faith, also present in our country, because they were so unaware of the issue that they strongly questioned the

¹ BARTA Zoltán, PhD. középiskolai tanár, iszlám-kutató. bartazoltan@csokonai-debr.edu.hu

scientifically proven fact itself, namely the existence of the cult of saints, without even considering the existence of library-loads of foreign language works.

A fundamental prerequisite for delving into the subject is to be aware – if not in detail – of the basic knowledge of the Islamic religion, its formation, the various sects, dogmas, main types of prayers, and the relevant religious rituals, veneration of saints, and the cultivation of their cult. It is also necessary to understand what holy acts are needed to earn veneration. According to general opinion, the Sufis are those who, as humble servants of Allah, deserve special respect; however, this would be an overly simplistic explanation of the cult of saints. There is much more to it. In general, traditional Islam, at best, does not acknowledge the existence of the practice, whereas in popular Islam, the practice thrives. In some countries, special offices or even ministerial-level organizations have been established to manage the sites of graves and cultic practices, directing and establishing financial bases for them. The aim of my study is to introduce the practice of the cult of saints more widely through a specific cultic practice conducted at a particular site.

Bevezetés

A tanulmány témája az ábrahámi vallások egyikének, nevezetesen az iszlámnak a szentkultuszhoz való különböző viszonyulását, annak tiltását, tűrését vagy akár támogatását mutatja be. Nem túlzás azt állítani, hogy eddig magyar nyelvterületen csupán igen korlátozott mértékben foglalkoztak történészek és vallástörténészek e témával, mely egyrészt hálás terepet nyújt az arra vállalkozó számára, ám nem kis kihívást és még inkább felelősségteljes munkát is igényel. Nem egyszer fordult elő, hogy a Magyarországon is jelen lévő iszlám vallás prominens képviselőjével intellektuális vitát kellett folytatnom, mivel annyira nem volt tisztában a kérdéskörrel, hogy magát a tudományosan is bizonyított tény, azaz a szentkultusz létét is erősen megkérdőjelezte, nem véve figyelembe a könyvtárnyi idegennyelvű művek létét sem.

A témában való elmélyülés alapfeltétele, hogy tisztában legyünk -ha nem is részletekbe menően az iszlám vallás alapvető ismereteivel, annak kialakulásával, a különböző irányzatokkal, dogmákkal, főbb imatípusokkal és a témában releváns vallási szertartásokkal, szentek tiszteletével, kultuszuk ápolásával. Kik is a szentek, milyen kegyes cselekedetekre van szükség szenttisztelet kiérdemléséhez? Általános vélekedés szerint a szúfik azok, akik Allah alázatos szolgálaként kiérdemlik a különleges tiszteletet, ám ez a szentkultusz a végletekig leegyszerűsítő magyarázata lenne - a szúfikról a tanulmány későbbi részén részletesebb fogok szólni. Ennél sokkal többről van szó. Általában a tradicionális iszlám jobb esetben nem vesz tudomást a gyakorlat létéről, a népi iszlámban azonban virágzik a gyakorlat. Egyes országokban pedig külön hivatalt, akár minisztériumi szintű szervezetet hoztak létre a sírhelyek, kultikus gyakorlatok helyszíneinek kezelésére, irányítására és anyagi alapjainak megteremtésére.

Az iszlámról

Az iszlám a szűkebb értelemben vett öt világvallás sorába tartozik.² Ezt a monoteista vallást Mohamed bin Abdullah bin Abdul-Muttalib bin Hásim bin Abdu-Manaf bin Kuszei bin Kiláb alapította Arábiában, Kr. u. a 7. század elején. Követőinek száma manapság mintegy 1,8–1,9 milliárd főt tesz ki.³

Pontos számadatok után kutatva találtam rá Houssain Kettani átfogó munkájára, amely szisztematikus részletességgel és pontosan számszerűsíti az öt kontinens mintegy 190 ország, 260 területi egység és számos szigetcsoporthoz tartozó iszlám híveinek számát. Pontos, kutatói alapossággal és százalékos adatokat is szolgáltatva veszi számba a különböző történelmi korszakok számadatait. Munkájában megemlíti, hogy a Kr. u. 7. század végére a világ összlakosságához mérten a muszlimok száma megközelítőleg 3,5%-ot tett ki, amely mintegy

² Ez az öt világvallás: a kereszténység, a judaizmus, az iszlám, a buddhizmus, a hinduizmus.

³ *Islamic World*. <https://www.nationsonline.org/oneworld/muslim-countries.htm> (2023. szept. 29.).

8,9 millió főt jelentett. A legfrissebb adatok alapján végzett számításai szerint 2020-ban ez már 25,2%-ot tett ki, és mintegy 2 milliárd főre becsüli az iszlám követőinek számát. Könyvének az az érdekessége, hogy jövőre utaló óvatos becsléseket is tartalmaz. Ezek szerint 2050-re ez a számarány már 30,1% lesz 2,9 milliárd fővel, amely a század végére folyamatosan tovább emelkedik, és 36%-al mintegy 3,9 milliárd főre duzzad.⁴ Ismerve a muszlim világ demográfiai tendenciáit, ez a prognózis egyáltalán nem mondható túlzónak. E drasztikus létszámnövekedésnek pedig még inkább arra kell sarkallnia a kutatókat, hogy jobban feltárják, megértsék és megértesék az iszlám vallás lehető legtöbb szegmensét.

Az iszlám szó jelentése *meghódolás, alávetés* Allah akaratának. Ez a *salām* – *békesség* szóval megegyezően ugyanabból a töből származik.⁵ Európai látásmóddal nehéz pontosan meghatározni és megérteni a muszlimok vallásos érzületének lényegét. Az iszlámban a cél nem a Mindenhatóval való közösség, a személyes kapcsolat kialakítása, hanem inkább a tőle való teljes függés, alárendeltség kialakítása.

Az iszlám az igaz vallás, amely a teremtés óta változatlan, a Korán pedig szó szerint változatlan megírásától fogva. Sőt, mindenki muszlimnak születik, csupán neveltetése, illetve valami más erő miatt sodródott el az igaz vallástól. A Korán pedig csupán eredeti nyelven, azaz arabul adja vissza eredeti mondandóját, semmiféle adaptációja vagy fordítása nem tekinthető hitelesnek.

⁴ Kettani, Houssani: *The World Muslim Population: Spatial and Temporal Analyses*. Jenny Stanford Publishing, Singapore 2020, 867.

⁵ *Korán. A Korán világa*. I–II. kötet. Az 1923. évi kairói kiadás szövegéből fordította Simon Róbert. Szerkesztette Puskás Ildikó. Második, javított kiadás. Helikon Kiadó, Budapest 1994, II. kötet, 62. A továbbiakban csupán a szúra (fejezet), 19. ája (vers) megjelölésével idézzük Simon Róbert által fordított Korán szövegrészeit; a II. kötetre való hivatkozás pedig: Simon Róbert: *A Korán világa*.

A Koránnal kapcsolatos polémiák

A Korán huszonöt prófétát említ, ám a hadíszok százezernél⁶ is többről tesznek említést.⁷ Amint a fentiekben már említettem, alaptézisük szerint mindenki muszlimnak születik, ám neveltetése révén veszíti el az igaz vallást és lesz más vallás követője. A betérés vagy inkább visszatérés egy bizonyos szúra versének elmondásával,⁸ illetve a Próféta melletti tanúságtétellel⁹ valósulhat meg.

A muszlimoknak azok a legnagyobb kételyei és averziói a Bibliával kapcsolatban, hogy szerintük sok minden elveszett Isten eredeti kinyilatkozásából, később pedig pótolták és kiegészítették azt, így el-
lentében a Koránnal, a Biblia nem tekinthető teljes mértékben Isten kinyilatkoztatásának.¹⁰

A Korán kinyilatkoztatásait Mohamed kapta meg 610–632 között, ám az eredeti szöveg nem maradt fenn, s mivel eltérés mutatkozott a szóbeli hagyomány és az időközben újra lejegyzett szöveg között, a 3. kalifa, Oszmán¹¹ azzal a feladattal bízta meg az írástudókat, hogy rögzítsék a Korán hiteles változatát. A munka irányítására Zajd

⁶ Egyes autentikus források 124 000 prófétáról tesznek említést. Ld. Amini, Ibrahim: *Prophet-hood and the Prophet of Islam*. <https://www.al-islam.org/prophethood-and-prophet-islam-ibrahim-amini/number-prophets> (2023. szept. 6.). Független források után keresve találtam rá a követ-kező könyvre: Noegel, Scott B. – Wheeler, Brannon M.: *Historical Dictionary of Prophets in Islam and Judaism*. Scarecrow Press, Lanham–Toronto–Plymouth UK 2010, 33.

⁷ A hadiszokat 2008-ban fordították le magyar nyelvre. Németh Pál fordítása megbízható, az angol átültetéssel összevetve hűségesen adja vissza az An-Nawawi által összegyűjtött negyven hadisz eredeti szövegét.

⁸ „Tudd hát meg, hogy Allahon kívül nincs más isten, és kérj bocsánatot a vétkedért és a hívő férfiakért és nőkért. Allah tudja, hol sűrögtök-forogtok és hol nyugszotok.” 47:19

⁹ „Mohamed Allah küldötte [prófétája].” 48:29.

¹⁰ Al-Samad, Ulfat Aziz: *Az iszlám és a kereszténység*. Ford. Raid Smadi. International Islamic Federation of Student Organization, Miskolc–Riyadh 1990, 44.

¹¹ Kr. u. 644–656. Teljes nevén Oszmán ibn Affán, a szunnita nézet szerint rásidún, azaz helyesen vezetett 3. kalifa. A gazdag Umajja-törzs tagjaként megteremtette a későbbi Omajjád-dinasztia alapjait, s a hagyomány alapján nevéhez fűződik a Korán első, mind a mai napig is használatos szerkesztett változata. A Kr. u. 624-es badri ütközet kivételével Mohamed mellett harcolt az összes jelentősebb ütközetben.

ibn Szábit iszlám prófétát, Mohamed írnoke (kb. 611–655)¹² kapott megbízatást. Egyes kutatók nézetei szerint első kinyilatkoztatás a *A vérrög* című szúrában olvashatjuk (96:1–5):

„Hirdess Urad nevében, aki teremtet,
vérrögből teremtette az embert.
Hirdess! A te Urad a legnagyobb,
aki író tollal tanított,
megtanította az embert arra, amit nem tudott.”

Természetesen kétséges, hogy az így elkészült Korán-verzió szó szerint megegyezne az eredetivel, mivel a kinyilatkoztatás után 30 évvel az eredeti szöveg szóbeli átörökítése szükségszerűen hibalehetőségeket rejtett magában. Ezt a hipotézisemet az is megerősíti, hogy a 10. századra a Koránnak már hét változata forgott közkezen, s hogy az ellentmondást feloldják, a hittudósok kijelentették: a Korán hét olvasatban nyilatkoztatott ki.¹³ Konszenzusos alapon jelenleg az 1924-ben, Egyiptomban kinyomtatott verziót tartják hitelesnek és elfogadottnak.

A Koránban bőségesen találunk részeket, utalásokat az Ószövetségből és az evangéliumokból, például *Az őszinte hit* szúrában (112:1–4) is:

„Allah, a könyörület és az irgalmas nevében.
Mondd: »Ó Allah, az egyedülvaló,
Allah, az örökkévaló!
Nem nemzett és nem nemzetett.
És senki sem fogható hozzá.«”

Gerardus van der Leeuw ezzel a Korán-idézzel indítja a méltán híres vallás-fenomenológiai művének iszlámról szóló fejezetét, amelyben az iszlámot „a fenség és az alázat vallása”-nak nevezi.¹⁴

¹² Bibliográfiáját Salahuddin Ali Abdul-Mawjood dolgozta fel. Ali Abdu-Mawjood, Salahuddin: *The Biography of Zaid ibn Thaabit*. Dar-Us-Salam Publications, Houston 2007.

¹³ Szathmári Botond: *Az iszlám vallás alapjai, irányzatai és misztikus útja*. Napkút Kiadó, Buda-pest 2021, 37–38.

¹⁴ Leeuw, Gerardus van der: *A vallás fenomenológiája*. Ford. Bendl Júlia, Dani Tivadar, Takács László. Osiris Tankönyvek. Osiris Kiadó, Budapest 2001, 555.

A Korán iránt érzett tiszteletem mellett fontosnak tartom reflektálni a keletkezése körül kialakult zavaros körülményekre és polémiákra is. A hagyomány szerint a Korán isteni ihlet hatására jött létre, majd később szintén isteni sugallat hatására írták át, és ez nehezen illeszthető össze az isteni tökéletességről alkotott felfogással. Az eredeti mű stílusbeli hiányosságai elengedhetetlenné tették prófétai hagyományok általi kiegészítését. A muszlimok szilárdan hisznek abban, hogy a Korán lefordíthatatlan, és hogy csakis az eredeti arab nyelven tekinthető eredeti és hiteles műnek. Emiatt nehezen magyarázható, hogy a több mint 1,4 milliárd hívő, akinek nem az arab az anyanyelve, miként értelmezheti a Koránt, ha az csak arab nyelven adja vissza Allah kijelentését.

Összehasonlítva a Bibliával a Korán rövid, és a muszlimok szerint egyetlen szerzője van, Allah. Hitük szerint a Korán kiegészíti a Tórát és az evangéliumokat, és Isten végső kinyilatkoztatását közli. 114 szúrája harminc részre tagolódik, hogy megkönnyítse recitálását a ramadán alatt. A legrövidebb *A bőség* című 108. szúra, amely csupán 3 ájából áll, míg a leghosszabb *A tehén* című 2. szúra, amely 286 ájából áll. A szúrák elrendezése még Carl Ernst iszlámkutató számára is rejtély.¹⁵ Minden egyes szúrának saját neve van, amely a benne kifejtett témát jelzi. A szúrák keletkezésének tekintetében a Korán-kutatók négy periódust határoznak meg. Az első három a mekkai periódus, amelyek Kr. u. 610–622 közé esnek. A negyedik pedig a medinai periódus, amely a próféta életének utolsó évtizedét öleli fel, s ebbe a csoportba tartoznak a leghosszabb szúrák. Mohamed próféta mellett a Koránban összesen 28 ószövetségi próféta történetét fedezhetjük fel.¹⁶

¹⁵ Ernst, W. Carl: *How to Read the Qur'an: A New Guide, with Select Translations*. Edinburgh University Press, Edinburgh 2011, 38.

¹⁶ Hillenbrand, Carole: *Az iszlám. Új történeti bevezetés*. History Könyvek. Kossuth Kiadó, Buda-pest 2016, 72.

A feltámadás kérdése

A vallások, s ezeken belül a monoteista vallások egyik legnagyobb kérdésköre a túlvilági élet és a feltámadás. A Próféta tanításával összhangban a muszlim hit vallja a pokol és a mennyország létét. A muszlim felfogás szerint a halál pillanatában két angyal jön el az elhunythoz, kikérdezi életéről, megvizsgálja az életében tett jó és rossz cselekedetei, és ítéletet hoznak felette. A mártírok, akik az iszlám hitet terjesztették, azonnal a mennybe kerülnek, a többiek csupán csak bepillanthatnak a paradicsomba. Az iszlám is vallja a halál beállta és a feltámadás napja közti időszakot, köztes állapotot, amelyet *barzakh-nak* nevez.¹⁷

A mártírok, akik az iszlám hit terjesztésében jelentős szerepet vállaltak, megkülönböztetett tiszteletben részesülnek, s így az iszlám szentkultusznak fontos részét képezik. Ezek a *sáhídok*, azok a mártírok, akik az iszlám korai időszakában áldozták fel életüket a hittérjesztés során.¹⁸

Az iszlámban is fontos szerepe van az üdvösség kérdésének. A *jannah*, vagyis a mennyország az igazak számára fenntartott hely. Allah mindenhatósága lehetővé teszi a holt és még élő lelkek találkozását is. Erről így ír *A seregek* című szúra (39:42):

„Allah szólítja magához a lelkeket, amikor meghalnak és amelyik még nem halt meg, azt álmában [szólítja magához]. Visszatartja azt, akinek eldöntötte a halálát és elbocsátja a másikat egy megszabott határideig. Bizony, jelek vannak ebben azok számára, akik elgondolkoznak.”

Meglátásom szerint ez a Korán-idézet is magyarázatként szolgálhat a sirlátogatások gyakorlatának igazolására, ugyanis ezáltal a még élő, segítségre szoruló lélek fordul a már eltávozott lélekhez, hogy

¹⁷ „Amikor eljön valamelyikükhöz a halál, azt mondja: »Uram! Hagyd, hogy viasszatérhessek [az életbe]! Talán jót cselekszem abban, amit hátrahagytam!« De nem! Ez csa szófia beszéd tőle! Mögöttök lesz az akadály (*barzahun*) addig a napig, amikor feltámasztatnak.” 23:100

¹⁸ Gházi Miyán Sálár Mas'úd, Sakhí Sarwár Sultán. Titus, Murray T.: *Islam in India and Pakistan: A Religious History of Islam in India and Pakistan*. Munshiram Manoharlal Pulishers Pvt. Ltd., New Delhi 2005, 144–145

kérje annak közbenjárását Allah kegyelméért. A Korán több helyen beszél a feltámadásról és az utolsó ítélet napjáról.¹⁹

A *mennydörgés* című szúra a következőket közli a mennyországról és üdvözültekről (13:23–24):

„Éden kertjei. Belépnek oda ők és azok, akik atyáik, feleségeik és leszármazottjaik között igazak voltak; és az angyalok minden kapun át bemennek hozzájuk, [mondván]: »Békesség veletek! Ez a jutalmatok azért, mert állhatatosak voltatok.« Milyen pompás végső lakhely!”

Az elkárhozottakra pedig a *A letérdeplő* című szúra utal (45:34–35):

„És azt mondják nekik: »Ma elfelejtünk benneteket, ahogyan ti [is] elfelejtettétek, hogy ezzel a nappal lesz találkozásotok. A lakóhelyetek a [Pokol] tüze lesz és nem lesznek segítőtitek. Ez azért történik veletek, mivel gúnyt űztetek Allah jeleiből és elkápráztatott benneteket az evilági élet. Ma nem szabad kilépniük onnan és nem vetnek immár a szemükre semmit.«”

Al-Tirmidhi 2416-os hadiszgyűjteménye szerint a Próféta a következőket mondta az ítélet napjával kapcsolatban:

„Az ítélet napján az ítéletre váró egy lépést sem tesz addig, amíg, a földi életükkel kapcsolatban neki szegezett kérdésre nem ad választ. Ezek a következők: milyen élete volt az illetőnek és hogyan sáfázkodott azzal? Milyen tudásra tett szert és annak milyen hasznát vette? Milyen földi értékekre tett szert, és miként szerezte azt? Negyedikként pedig arra kérdeznak rá, hogy mire költötte a neki juttatott javakat. Végül utolsó kérdésként a földi testre és annak megfelelő használatára.”²⁰

Egyik hadisz szerint szintén a prófétához köthető, a holtakat három „személy” kíséri végső nyughelyükre, akik közül a szertartás végeztével kettő visszatér, egy pedig vele marad. Ezek a kísérők a követke-

¹⁹ Például: 22:5–9 (*A zarándoklat*); 36:12. (*Yā Sīn*); 39:70 (*A seregek*).

²⁰ Abū ʿĪsā Muḥammad ibn ʿĪsā as-Sulamī ad-Ḍarīr al-Būghī at-Tirmidhi, magyarosan: Abu Iszá Mohamed ibn Iszá asz-Szulami ad-Ḍarīr al-Būghī at-Tirmidzi (824–892), a mai üzbesztáni terület született tudós, hadiszgyűjtő. Forrás: <https://sunnah.com/tirmidhi:2416> (letöltés ideje: 2025.10.26 10.44)

zók: a hozzátartozói, a földi javai és a cselekedetei. Ezek közül csupán a cselekedetei maradnak örökké mellette.²¹

Szentkultusz az iszlámban

Eddigi kutatásaim során kevés olyan kérdéskörrel találkoztam, amely a szent-kultusz kérdésében ennyire megosztotta volna az iszlám *umma* közösségét. Ez a gyakorlat többé-kevésbé elfogadott az iszlám két fő irányzatában, viszont ebben a tekintetben különbséget kell tennünk a városi és vidéki felfogás között. Ennél a résznél fontosnak tartom megkülönböztetni a hivatalos, tradicionális iszlám és a népi vallásosság álláspontját. A transzcendens élmény iránt tanúsított vágyakozás a muszlim hívők esetében is erőteljes, és ebbéli törekvésük megvalósulását a szentnek hitt vagy vélt személy közbenjárásával kívánják elérni.

De vajon mit mondott Mohamed próféta különféle típusú kultuszok vonatkozásában? Annemarie Schimmel a következőt fogalmazza meg erről:

²¹ Bukhári hadisz-gyűjteménye. Teljes nevén Abu Abdullah, Mohamed ibn Iszmáil ibn Ibráhím ibn al-Mugíra ibn Berdizb ah al-Bukhári, magyarosan: Abu Abdalláh Mohamed ibn Iszmáil ibn Ibráhím ibn al-Mughíra ibn Berdziba al-Buhkári. Bukhári perzsa származású volt, a közép-ázsiai Bukharában (Khoraszán tartomány) született 810-ben és 870-ben hunyt el Khar-tankban. Mivel nagyon fontosnak tartotta a hadiszok összegyűjtését és azok hitelességének vizsgálatát, szigorú feltételeket állított fel a hadiszok elfogadásához. Így több mint tizenhat éven át utazott, hogy összeszedje a hadiszokat, és hogy adatokat gyűjtsön a hagyományozókról. Kutató-munkája során elvégezte a hiteles és hiteltelen hadiszok elkülönítését, és tisztázta a hagyományozók megbízhatóságát és hitelességét. 600 000 hadiszt gyűjtött össze azokon a településeken, ahol tudósokra lelt, több mint 1000 hadisztudóssal találkozott, akikkel eszmecsere folytatott a hadi-szokról, és ebből a hatalmas mennyiségből választotta ki a leghitelesebbeket, 7397-et, ismétlések nélkül 2602-öt. Ezeket híres művében, al-Dzsámi' al-Szahíh al-Musznad min Hadisz Raszúl-Allah (szalla Allahu aleihi wa szallam) wa Szunanihi wa Ejjámihi (röviden Al-Dzsámi' asz-Szahíh – *A hiteles gyűjtemény*) című kötetben közölte. A kötetet úgy tartják számon, hogy ez a leghitelesebb könyv Allah könyve után. Ld. Al-Bukhári és Muszlim tudósokról. In: *Magyarországi Muszlimok Egy-háza*. <https://iszlam.com/hittan/a-hagyomanyokrol/item/1722-al-bukhari-es-muszlim-tudosokrol> (2023. aug. 30.).

„[Mohamed] visszautasította a személyéhez fűződő legendákat, és megtiltotta a személyéhez kapcsolódó kultuszt, mert úgy vélte, hogy ő maga csupán egyetlen csodás eseményt élt át, éspe dig a Korán átadását az emberek számára.”²²

Majd pedig az alábbi hadísrészletet idézi a különleges személynek kijáró kultusszal kapcsolatban:

„A korai misztikusok valószínűleg úgy vélték, hogy az Isten iránt érzett szeretetük már nem adott helyet a Próféta iránti szeretetnek. »Egy éjjel, álmomban megjelent a Próféta. Szeretsz-e engem? – kérdezte, mire én a következő választ adtam: Bocsáss meg, ám az Úr iránti buzgó szeretetem nem teszi lehetővé, hogy bárki más iránt is szeretetet érezzek. Erre a Próféta e szavakkal felelt: Aki Istent szereti, az irántam is ezen érzelmeket táplálja.«”²³

Meglátásom szerint a két utóbbi idézet is jól rávilágít arra, hogy az iszlámban is voltak megosztó nézetek a vallásos tisztelet, a kultusz gyakorlata kapcsán.

Kevés kivétellel a szentkultusz szinte minden muszlim vallású országban bevett gyakorlat. Kivételt képez Szaúd-Arábia, Kuvait és Jemen, ahol a vahhábizmus²⁴ jelentős követőkre talált mind a síiták, mind a szunniták körében. Mivel a *haddzs*, a kötelező zarándoklat egyik célpontja a szaúd-arábiai Mekka, a vahhábita irányzat nem veszi jó néven a tőle eltérő iszlám irányzatok szertartásait, és a zarándoklatok alatt erősen korlátozzák a sírok kultikus jellegű látogatását. A vahhábita irányzatot követő országokban úgy igyekeznek elkerül-

²² Schimmel, Annemarie: *Mystical Dimensions of Islam*. The University of North Caroline Press, Chapel Hill 1975, 213–214.

²³ Schimmel, Annemarie: *i. m.* 214., ahol Fariduddin Attar *Tadhkirat al-auliya* című hagiográ-fiai gyűjteményéből idéz (T 2:41) Fariduddin Attar: *Tadhkirat al-auliya*. Edited by Reynold A. Nicholson. 2 vols. 1905–1907. Reprint. London and Leiden 1959-es kiadásá alapján.

²⁴ A vahhábizmus (vagy vahhábizmus) mozgalma a 18. században terjedt el. Alapítója Abdul Vahháb (arabul Muhammad ibn Abd Wahháb (1703–1792) volt, aki tanításaival szembefordult a szúfikkal, és az iszlám radikális megtisztítását tűzte ki célul, s hogy meggátolják a szentkultusz bármilyen formáját, megsemmisítették a Próféta és rokonai, illetve a zarándokhelyek síremlékeit. Napjainkban Szaúd-Arábia a vahhábizmus központja.

ni a szentek kultuszának gyakorlását, hogy a sírt fedő követ a föld felszíne alá helyezik, s így nincs mód a szentnek tartott személyek sírjainak gondozására.

Releváns és további kutatásra érdemes kérdéskör, hogy milyen tényezők járultak hozzá a szentek iránti tisztelet kétféle felfogásának kialakulásához. Eddigi kutatásaim alapján azt feltételezem, hogy ebben a tekintetben az iszlám isten-képnek is lehet szerepe, amely nem egy szerető, megbocsátó és a teremtményeit óvó Teremtőt láttat. Emiatt a hívők úgy fordulnak a szent emberekhez, mint közbenjárókhoz, mivel kicsinységük tudatában elképzelhetetlennek tartják az Allah-hal való személyes kapcsolat lehetőségét is.

Azt a tényt sem szabad elfeledni, hogy a vallás tekintetében az iszlám nem differenciálja a privát és a társadalmi szférát.

Az imatípusok és a Fátíha

Az iszlámban két típusú ima létezik: az első a kötelező, naponta öt alkalommal végzendő *szalát*, illetve perzsa nyelven *namaz* néven jelölt ima; a második pedig az előírt kötelező imák melletti könyörgeések.

A kötelező imák

A kötelező imádkozás előtt rituális tisztálkodást kell végezni, meret ennek elmaradása esetén az ima nem érvényes. A tisztálkodásnak két formája ismert: az első a *vudú*, amely a fej, az arc, a kéz, a kar és a lábfej folyó vízben való megmosását, a haj megnedvesítését foglalja magában. Tisztátalan állapotban, amelyet az illemhely használata, szexuális együttlét okoz, nagyobb rituális tisztálkodás szükséges elvégezni, amely az egész test megmosát jelenti, beleértve a haját is. Ennek a neve *guszl*.

A rituális tisztálkodásnak nem csupán fizikai jelentősége van. A külső tisztálkodás rituáléjának a lelki megtisztulás érdekében is kell történnie. Al-Gazáli ezt tanítja a mosakodás alatti imádkozással kapcsolatban: „Ha egy ember elmondja összes imáját a tisztálkodás

alatt, bűnei eltávoznak teste minden részéből, és egy pecsét kerül a megtisztulásra.”²⁵

A nem kötelező imák

A nem kötelező, azaz önként vállalt imádságok közül az első a *ju-mu'ah* ima, amelyet péntekenként szokás elmondani közösen a mecsetben, és a *sunnah* imádság, amelyet a próféta egész élete során elimádkozott. Ezen mellett léteznek még a *nafl* imádságok, amelyek különböző, *rak'ahnak* nevezett és mozdulatokkal összekapcsolt imaegységekből állnak. Vannak még a *du'a* nevű esdeklő imádságok. Ezeket gyakran mondják valamely szentnél közbenjáró imaként is, de éjszakai csendes imaként vagy virrasztás alkalmával is.

Fontos még megemlítenünk a *dhikr* (*dzirk* vagy *zirk*) könyörgéseket, amelyek Allah tulajdonságainak, illetve a hozzá kapcsolódó kifejezéseknek ritmikus és ismétlődő recitálását, vagy gondolatban történő felsorolását jelentik. A *dhikr* főleg a meditációs elmélkedések során gyakorolt imatípus.

Fátiha-imádság

Az imák ismertetése során nem mellőzhetjük a szentkultuszhoz szorosan kapcsolódó, a tiszteletnek örvendő szentek sírjánál recitált imádságokat sem. A Fátiha-imádság elmondása fontos részét képezi az elhunyt sírjánál gyakorolt szertartásnak. Ehhez szent holttestének fizikai közelsége is szükséges. Az ima mondása a karok felemelésével és széttáráásával kezdődik úgy, hogy az imádkozó előbb fel-fele

²⁵ Watt, W. Montgomery: *The Faith and Practice of al-Ghazali*. George Allen & Unwin Ltd., London 1953, 97.

fordítja tenyereit, majd pedig arcára helyezve könyörög Allahhoz az eltávozott szent érdekében.²⁶

Összességében elmondhatjuk, hogy az ima az iszlámban is központi szerepet kap. Könyvtárnyi kötet foglalkozik az imaélet kérdéseivel, a mintegy huszonöt imatípussal és a különböző, az imádságok formai teljesítését akadályozó élethelyzetekben alkalmazandó szabályokkal.²⁷

A megnyitó (1:1–7)

- 1 „Allah, a könyörületes és az irgalmas nevében.
- 2 Dicsőség Allahnak, a teremtmények Urának,
- 3 a könyörületesnek és az irgalmasnak,
- 4 aki az Ítélet Napját uralja!
- 5 Néked szolgálunk és hozzád fordulunk segítségért.
- 6 Vezess minket az egyenes úton,
- 7 azoknak az útján, akik iránt kegyesnek mutatkoztál,
- s ne azokén, akiket haragvásod sújt,
- sem a tévelygőkén.”²⁸

A *megnyitó* című 1. szúra a legelőkelőbb, legfontosabb helyet foglalja el a muszlim liturgiában. Nem véletlen, hogy ennek a szúrát

²⁶ A források itt nem fogalmaznak egyértelműen, mivel egyes esetekben nem az „érdeké-ben”, hanem a „névében” fordítást nyújtják. Irfan Moeen Khan azonban egyértelművé teszi a kérdést, amikor tanulmányában kifejti, hogy az imamozdulatokat a hívők a szent közvetlen segítségével érdekében is végzik a szent sírjánál. Khan, Irfan Moeen: *Re-centering the Sufi Shrine: A Metaphysics of Presence*. Walter de Gruyter, Berlin–Boston 2023, 31. Renald, John: *Friends of God: Islamic Images of Piety, Commitment, and Servanthood*. University of California Press, Berkeley 2008, 164.

²⁷ Syed, Amjad R. M.: *Islamic Perspectives on Prayers and Coping with Sickness*. Islamic Society of Northern America, Mississauga, Ont. 2002.

²⁸ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ
الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
مَلِكِ يَوْمِ الدِّينِ
إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ
اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ
صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ

nak huszonöt más elnevezése van. Olyan címekkel találkozhatunk még, mint például *Az Írás veleje* vagy *A Korán veleje*, amelyeket a 13. századig használtak. Keletkezése az első mekkai korszak végére tehető. Ezt erősíti meg Richard Bell is, aki a szúra fontosságának kialakulását a Kr. u. 623. év végére, esetleg 624 elejére teszi.²⁹ Fontossága kétségtelen, mivel a hagyomány szerint Mohamed hitelesítette és szentesítette, és a szövegén semmilyen változást nem hajtottak végre az azóta eltelt majdnem másfélezer esztendő alatt.

Simon Róbert megjegyzi, hogy az 1. szúra már elejétől fogva liturgikus szövegnek készülhetett, és mind nyelvezetében, mind stílusában a zsidó és keresztyén tradíciókban gyökerezett. Példaként hozza fel, hogy a második ája „dicsőség Allah-nak” (al-ḥamdu li’llāhi) formulának szír és újtestamentumi párhuzamai vannak.³⁰

A legkorábbi közösségi imát a Korán 73., *A beburkolózott* című szúrájában olvashatjuk, amelyben a korai muszlim közösség Mekkában tartott éjjeli imádságáról van szó.

A temetési imádság

Az iszlám különös tiszteletet tanúsít mind az élő, mind az elhunyt muszlim irányában. A temetési imádság, a *janazah* áldáskérés az elhunyt, és egyben bűneinek megbocsátásáért mondott könyörgés is. A temetési imádság elmondása a közösség feladata, amelyet az imám végez. A könyörgés négy rövidebb részből áll. Az első rész a nyitó könyörgés, amely így szól: „Dicséret és dicsőség Allahnak. Legyen áldott a neve. Hatalmas az ő felsége. Nincs más isten, csupán ő.” A második rész ekképpen hangzik:

„Urunk, imádkozz Mohamedért és az ő családjáért, amiként az tetted Ábrahámért és az ővéért. Add áldásodat Mohamedre és családjára, miként adtad áldásodat Ábrahámra és családjára e

²⁹ *Umm al-Qur’ān*. Simon Róbert: *A Korán világa*, 13. Bell, Richard: *The Qur’ān: Translated with a Critical Re-arrangement of the Surahs*. T. & T. Clark, Edinburgh, Vol. I. Surah I–XXIV, 1937, Vol. II, Surah XXV–CXIV., 1939 (repr.1960), 22.

³⁰ Simon Róbert: *A Korán világa*, 14.

két Világon. Te, aki a legmagasztosabb magasztalásra vagy méltó. Te, a legcsodálatosabb!”³¹

„Urunk, áldd meg az élőket, a holtakat, a jelenlévőket és az úton lévőket, fiataljainkat és időseinket, a férfiakat és a nőket. Uram! Kiknek te adtál életet, add, hogy muszlimként éljenek, s akik halálát Te rendelted el, add meg nekik a hit kegyelmét!”³²

A temetési imádság pedig ekképpen zárul a jelenlévők egyéni imájával:

„Urunk! Ne vedd el tőlünk azon kegyet, amelyben az itt elhunyt a Te akaratodból részesült. Ne tégy ki minket a kísértés bűnének, bocsáss meg nekünk, és bocsáss meg neki is!”³³

A péntek délelőtti ima

A közös, péntek délelőtti ima, amelyet a mecset sejkje vezet, a következő részekből áll:

1. bevezető ima;
2. félórás, közéleti kérdéseket boncolgató prédikáció;
3. tízperces, erkölcsi kérdésekkel foglalkozó prédikáció;
4. délben elmondandó közös ima.

³¹ As-Sawwaf, Sheikh M. M.: *Muslim Prayer Book*. Al-Falah Foundation, Cairo 2001, 122

³² Uo. 123

³³ Uo 123

Az imák szövegei pontosan meghatározottak, a Korán-passzusok azonban változnak.³⁴ Korai közösségek imáiban egyes szúrák az „Áldott az” szavakkal kezdődtek (25:1–2; *al-Furqān*), amely feltétlenül a keresztény mintára utal.

„Allah, a könyörületes és az irgalmas nevében.

Áldott az, aki al-Furqānt küldött le az ő szolgájának, hogy intés legyen az a teremtményeknek.

Az, akie az eget és föld országlása és [aki] nem nemzetett fiúgyermeket és nem volt társa az országlásban és megteremtett minden dolgot és akarata szerint határozott róluk.”

Az országlás című szúrában pedig ezt olvashatjuk (67:1–3):

„Allah, a könyörületes és az irgalmas nevében.

Áldott legyen az, akinek a kezében van az országlás. Ő mindenek fölött hatalmas,

aki megteremtette a halált és az életet, hogy próbára tegyen beneteket, ki munkálkodik a legjobban? Ő a hatalmas és a megbocsátó,

aki hét égboltot teremtett egymás fölé. Nem látsz egyenetlenséget a könyörületes teremtésben. És nézd meg még egyszer! Látsz-e vajon repedést?”

A mekkai és medinai szúrák összehasonlításakor a következő általános megállapításokra jutunk: a mekkai szúrák a szóbeliség jeleit viselik magukon, amelyet az azonos fordulatok gyakori ismétlődése,

³⁴ A Britannica egyik magyarázata szerint maga a Korán arab szó a szír *qeryānā* és jelentése: olvasmány, szavalt, felelet, recitáció. Ezzel szemben egy másik magyarázat szerint az arab *qaraa* szóból származik, melynek jelentése: összeállít, összegyűjt. Egy másik magyarázat a *qarana* szóval hozza kapcsolatba, melynek jelentése: kapcsolat, esetleg összhang. Itt arra utalnak, hogy a betűk isteni sugallatra kapcsolatba lépnek egymással, e kapcsolatból szavak születnek, melyekből versek, majd nagyobb egységek, melyek végül a Korán szövegévé formálódtak. A *qiraat* szóra való vissza-vezetés a következő lehetséges magyarázat. E szónak jelentése: *olvasmány, szavalt*. Omaar, Rageh: *Islam Book: Big Ideas Simply Explained*. Dorling Kindersley Ltd., New York 2020, 67. A Koránt évtizedekkel Mohamed halála után állították össze. Amint ezt a 10. lábjegyzetben említettem, összeállításra Oszmán ibn Affán nevéhez fűződik. A *József* című szúra (12, 2). *arab Koránról* tesz említést, s itt természetesen csupán arab írásról, olvasmányról lehet szó.

illetve a prózai szövegekben található rímes sorok mutatnak, és fontos megjegyezni a „te” és „ti” megszólítású imák megjelenését is.

A medinai szúrákban eltűnnek a rímek, ismétlődések, és a rövid, költői mondatokat bonyolultabb nyelvtani szerkezetű, értekező jellegű szövegek váltják fel. A „te” és „ti” megszólítások helyébe a többesz számú „mi” kerül, amely arra utal, hogy itt már nem beszélhetünk az Isten és az ember közti párbeszédéről. A medinai szúrák szerkezetét kezdetben az jellemezte, hogy a rövid, himnikus bevezetést különböző témák következtek megfelelő tagolásban, később viszont szerteágazó tematikát boncoló, társadalmi kérdésekkel, törvénykezéssel foglalkozó beszédek lettek.

Az imádkozás ortodox fizikai formái

„Ti hívők! Ha elhangzik a hívás a pénteki istentiszteletre, akkor siesetek Allah megemlékezésére és hagyjátok a kalmárkodást. Ez jobb nektek – ha tudásokat van.” (62:9)

Az ima, amelyet a napi öt imádkozás formájában kell gyakorolni, az iszlám vallás öt pillérének – hitvallás (*saháda*), ima (*szalát*), adakozás (*zakát*), böjt (*szaum*), mekkai zarándoklat (*haddzs*) tartozik. Végezhető állva, ülve, leborulva és meghajolva (*A tehén* –2:238; *A nők* – 23:1–2).^{35,36}

A helyes és Istennek tetsző imák kritériumai

1. megfelelő időben („Az istentisztelet meghatározott időben megszabott előírás a hívőknek!” 4:103);
 - a) *fadzsr*: hajnalhasadástól napfelkeltéig; két imaegységből, azaz rakából³⁷ áll;

³⁵ „Tartsátok be az istentiszteleteket, és [különösen] a középsőt, s álljatok [az istentisztelet közben] áhítatosan Allah előtt!,”

³⁶ „Boldogok a hívők, akik istentiszteletükben alázasak...”

³⁷ Az arab *raka* jelentése: *imaegységet*. Többes számban: *rakát*. A napi öt ima különböző számú rakából áll.

- b) *dohor* (*dzuhr*, *zuhrt*): déli ima, amikor a Nap elhagyja a zenitét és addig tart, amíg az árnyék hossza el nem éri az árnyékadó test hosszát; négy rakából áll.
- c) *aszr*: délutáni ima, amelynek ideje az árnyék hosszának az árnyékadó test hosszával való megegyezésétől a napnyugta kezdetéig tart; négy rakából áll;
- d) *magrib*: naplementi ima, amelyet akkor kell elkezdeni, amikor a nap teljesen eltűnik a nyugati látóhatáron, és az alkonyipír teljes eltűnéséig tart; három rakából áll;
- e) *isá*: esti ima, amely az előző ima végétől az éjszaka feléig tart; négy rakából áll.

Az ima menete

1. Az imádkozó a Kába felé fordul, két kezét a váll vagy fül magasságig emeli, és *Alláhu akbar*-t mond.
2. Ezt követően jobb kezét a balra helyezve a mellkasára teszi. Előre tekint és a leborulás helyére szegezi tekintetét, majd elmondja a következő imanyitó fohászt: „Magasztos vagy, ó Allah! S az Irántad való hála által áldott a te neved, s magasságos a hatalmad, nincs más isten rajtad kívül.” Ezt követően pedig elmondja a Korán nyitó szúráját, a Fátihát, majd idézhet még egy rövid szúrárt vagy áját.
3. Újra felemeli kezét és ismét *Alláhu akbar*-t mond, majd kissé meghajol.
4. Meghajolva térdére teszi kezeit, ujjait szétnyitja, könyökeit pedig távol tartja törzsétől, majd háromszor elmondja a következőt: *Szubhana rabbiel azim!* – „Dicsőség a hatalmas Uramnak!”
5. Az imádkozó felegyenesedik, kezeit válla vagy füle magasságáig emeli, és a következőket mondja: *Szemia-llahu limen hamidah! Rabbana va lakal hamd!* – „Alláh hallja azokat, akik magasztalják őt! Istenünk, Tiéd a dicsőség és a hála.”
6. Ezután újra *Alláhu akbar*-t mond, és leborul. Hét tagra kell leborulni: a homlokra, az orra, a két térdre, a kezekre és talp-

párnákra. A kéz ujjai a Kibla felé kell nézzenek. Leborulva a következőket mondja: *Szubhana rabbijal ála*. – „Dicsőség a magasságos Uramnak.”

7. Felemelkedik és ülőhelyzetet vesz fel, s közben *Alláhu akbar*-t mond. Bal lábfejét maga alá fordítja és ráül, a jobb lábfeje viszont behajlított lábujjakkal áll. Bal kezét bal térdén, a jobbat a jobbon tartja, majd háromszor mondja el lassan: *Rabbi gfirli, igfir li!* – „Uram, bocsáss meg, bocsás meg nekem!” Rövid szünet után ismét *Alláhu akbar*-t mond, és a földre borul, és ezzel befejeződik be az első rakát.
8. Feláll, közben *Alláhu akbar*-t mond és elkezd a második rakát *A megnyitó (Fátiha)* szúrával, amelynek recitálása után, egy másik rövid szúra kötelező, és megismétli, amit az első rakát során tett.
9. Miután befejezi a második rakát is, az imádkozónak ugyanabba a helyzetbe kell ülnie, mint a két leborulás között, és el kell mondania a Tasahud első részét: „(Hálás köszöntések szálljanak Allahoz és (minden) imádság és (minden) jószág. Béke legyen veled, ó, Próféta, és Allah kegyelme és Allah áldásai. Béke legyen mindannyiunkkal és Allah igaz szolgáltaival. Tanúsítom, hogy nincs más (igaz) isten, csak Allah, és tanúsítom, hogy Mohamed az ő szolgálja és küldötte.)” A Tasahud recitálása közben öklét összeszorítja, mutatóujját a Kibla irányába tartja, a hüvelykujját a középsőhöz érinti, vagy kört formál velük.
10. Ha az ima kettőnél több rakából áll, akkor a Tasahudnak csak az első részét kell recitálnia, majd felállva a kezeit a váll- vagy a fül magasságig emelve *Alláhu akbar*-t kell mondania, s úgy folytatnia az imádkozást, hogy minden többi rakát során már csak a Fátihát kell elmondania. Az utolsó rakát után ülni kell maradnia, és a Tasahudot teljes egészében kell elmondania. Ekkor a bal lábfejét már a jobb lábszára alá ajánlatos tennie.
11. Az imádkozó úgy fordítja jobbra a fejét, hogy lássa jobb vállát és ezt mondja: *Asszalamu alejkum va rahmatullah!* – „Alláh

békéje és kegyelme legyen veletek!” Ezután úgy fordítja balra a fejét, hogy lássa a bal vállát, és megismétli az előbbi mondatot.

Ügyneli kell arra, hogy az imádkozó teljesítse az ima kötelező elemeit. Ha egy imaegységet rosszul mond el, azt meg kell ismételnie.

Párhuzamot természetesen nem lehet vonni, ám a római katolikus egyház tanait híven követő hívek rózsafűzér-imádságát is szigorú, pontos előírásokhoz kötött menet szerint kell mondani, a tévedéseket pedig az adott imarész megismétlésével lehet helyrehozni.

Az imát a következő esetek teszik érvénytelenné:

1. ami érvényteleníti a mosakodás rítusát, érvénytelenné teszi az imát is (bélgáz, vizelet, széklet, kivéve betegeket), és ha ez áll fenn, köszönés (*teszlim*)³⁸ nélkül kell befejezni az imát;
2. evés és ivás ima közben;
3. az imához nem tartozó beszéd;
4. sok mozgolódás;
5. hangos nevetés;
6. tisztátalan nő elhaladása az imádkozó előtt;³⁹
7. az ima bármely részének szándékos elhagyása;
8. az ima bármely feltételének szándékos elhagyása;
9. az ima sorrendjének szándékos felborítása;
10. az imádkozásra való tudatos törekvés elmulasztása.

Az imádkozást lehetőleg közösségekben kell gyakorolni, mivel Mohamed szerint a közösségi ima huszonhét-szer többet ér az egyéni-

³⁸ A *teszlim* a szalát befejező része, amelyben a következő hangzik el: *As-salāmu ‘alaikum wa-rahmatu-llah*” – „Isten békessége és áldása szálljon rád”.

³⁹ Ez a kitétel csupán a hanbalita vallásjogi iskola előírásában szerepel.

nél.⁴⁰ Az imádkozás helye a mecset, amely az arab *meszdzsid* szóból származik. Ennek jelentése: *a leborulás helye*. A dzsámi szó a *dzsamma'* szóra eredeztethető vissza, amely az *összegyűjtött* szóból származik.

Iszál-i szaváb

Az *iszál-i szawáb* szertartást „érdemátadásként” fordíthatjuk, amelynek során a Fátíha recitálásával úgynevezett érdem- és jutalomátadás (*szaváb*) következik be, amit „lelki alamizsnaosztásként” a holtért, de akár élő személyért is fel lehet ajánlani Allahnál. Ennek a szertartásnak pontos időpontjai vannak, tehát kötöttek: az elhunyt személy halálának napjától számított harmadik (*szójem*), tizedik (*dasván*) vagy a negyvenedik (*csálisván*) napon lehet tartani.

Érdemszerzésként más kegyes cselekedetek elvégzése is alkalmas a jutalomszerzésre. Ilyen lehet például Allah imádatának többszöri szóbeli kinyilvánítása (*'ibadát*), a böjtölés (*szaum*),⁴¹ a zarándoklat (*haddzs*), jótékonykodás, adakozás (*za-kát*).⁴²

Általánosságban elmondható, hogy az *iszál-i szawáb* mint fogalom a holtak és élők közti kapcsolatra vonatkozik. Azon kegyes cselekedetek összessége, amelyek által oly érdemeket lehet szerezni akár a

⁴⁰ Ez a megállapítás Muhammad al-Bukháritól (810–870), a 9. században élt imámtól és isz-lám jogtudóstól származik. Al-Bukhári. Gyakran Bukhári imám megnevezéssel találkozhatunk szé-mélyével. A mai Üzbegisztán területén, Buharában született. Már fiatalon is a hásziszokta-nulmányozásával, összegyűjtésével foglalkozott, és ezt a munkát 846-ban *Sahih al-Bukhári* címmel állított össze. Műveit angolra lefordították és hadisz-magyarzatokkal látták el: *Sahih al-Bukhari: English Translation and Explanatory Notes*. Based on the Urdu work Fadl al-Bāri by Maulana Muhammad Ali. Vol. 1: Parts 1–7 of Sahih al-Bukhari Covering the fundamentals of Islam. Rendered into English by Maulana, Aftab-ud-Din Ahmad and Aziz, Zahid: Ahmadiyya Anjuman Lahore Publications, U. K., Wembley 2019.

⁴¹ A Koránban a 2:185-ben olvashatjuk böjt-re való felhívást. A böjtöt a 44:3–4 is megemlíti, de itt csupán a ramadán egyik éjszakájáról, az áldott éjszakáról van szó a 3. és 4. ájában. A böjt megszakítható. Ebben az esetben kötelező böjti nappal pótolni, és ez bármikor meg lehet tenni.

⁴² Padwick, Constance E.: *Muslim Devotions: A Study of Prayer-Manuals in Common Use*. Society for Promoting Christian Knowledge, London 1961, oldalszám ???.

holtak lelke számára, akár egy élő személy részére, amely túlvilági sorsát is befolyásolhatja. A holtak haláluk pillanatába a *barzakh* állapotába kerülnek, amely egy fázist, egy szakaszt jelöl, és a halál utáni és feltámadás előtti időszakot foglalja magában.

Az iszlám felfogása szerint az ember minden vallásos indíttatásból végrehajtott cselekedete (*al-'amal*) érdemként jelenik meg. Allah megjutalmazza az erényes cselekedeteket, a bűnök azonban, még ha csupán kifogásolható tettek is, felszítják haragját, ami viszont idővel csitulhat.

Meglátásom szerint az *iszál-i szawáb* gyakorlatában a személy felelőssége tekintetében merő fel a legnagyobb teológiai kétely. Az iszlám felfogása szerint a személyes felelősség élete során érint minden egyes hívőt, az *iszál-i szawáb* gyakorlata pedig éppen ezen teológiai doktrínának mond ellent, ugyanis ennek alapján az élők meg tudják változtatni a földi életből elköltözöttek Alláh előtti státuszát. Ez pedig *sirk*, megbocsáthatatlan bálványimádás.⁴³

A közbenjárással kapcsolatos gondolatmenetben feltétlenül ki kell térnünk a halottak esetleges közbenjárásával kapcsolatos polémikákra is. Ez szintén igen megosztó kérdés az iszlám vallástudomány terén. A tradicionális iszlám egyértelműen elutasítja ezen feltevést. Azonban a szunnita iszlámon belül is létezik egy jelentős reformirányzat, a *debándi*, amely az észak-indiai, Uttar Pradesh Deoband városáról kapta a nevét. Ez az irányzat különösen Pakisztánban, Indiában, Bangladesben, Afganisztánban, valamint a brit és dél-afrikai muszlim közösségekben képvisel erőt. Tagjai érvényesnek és követendőnek tartják az élők személyek holtakért mondott imáját, viszont hevesen és ellentmondást nem tűrve utasítják el a holtak esetleges közbenjárását az élők érdekében.⁴⁴

⁴³ A társítást jelentő *shirk* vagy *isrák* általánosságban a politeizmussal kapcsolatos bűnökre vonatkozik. „” 4:36.48. E témát részletesen tárgyalja Abdul-Rahman, Muhammad Saed: *Polytheism and Its Different Forms*. Islam: Questions and Answers, vol. 5. MSA Publications Ltd, London 2003.

⁴⁴ Tayyab, Qari Muhammad: *The Tradition of the Scholars of Deoband*. Turath Publishing, London 2022, 66.

A sirk témakörében gazdag szakirodalom született. Az egyik ilyen vonatkozású kézikönyvben a témához szorosan kapcsolódó anyagra leltem, amely kitér az elhunyt sírjánál gyakorolt imádkozáshoz nyújt egyértelmű eligazítást. A könyv szerzőjéhez, Muhammad Saed Abdul-Rahmanhoz, sokan fordultak a shirk témaköréhez kapcsolódó kérdéseikkel, ő pedig típusuk alapján külön alfejezetekbe foglalta válaszait, és a szentnek vélt elhunytak sírjánál gyakorolt imádkozások tekintetében a következőket javasolja salamoni döntésként: ha valaki a halotthoz imádkozik, az sirknek tekinthető, ha pedig azt kéri, hogy a Próféta járjon közben Allahnál, az nem tekinthető a muszlim által elkövethető legnagyobb bűnnek.⁴⁵

A zíjárat

Számos tudományos vita bontakozott ki a sírlátogatás, a szenttisztelés eredetéről, annak mikéntjéről és a muszlim fejedelmeknek a kérdéssel kapcsolatos állásfoglalásáról. A *zíjárat* legkorábbi gyakorlata a Mohamed személyéhez kapcsolódó kultusz volt, akinek legutolsó lakhelye s egyben végső nyughelye is fontos imádkozási helyé vált a halála utáni 2. évszázadtól.⁴⁶ Amint személye egyre nagyobb súllyal bírt, úgy kaptak egyre nagyobb kultikus jelentőséget a hozzá kapcsolódó helyek, személyek és tárgyak is. Így nem nem meglepő, hogy végső nyughelye „szent státuszra” emelkedett, s ezt a hívők tömegei látogatták, és látogatják meg mind a mai napig. A nagy szunnita tudós, Abu Hámid al-Ghazáli a Mohamed-hez köthető hadíszit idézve bizonyítja e gyakorlat létjogosultságát: „Aki, Allah kegyét és jutalmát

⁴⁵ Abdul-Rahman, Muhammad Saed: *i. m.* 81–82.

⁴⁶ Mohamed sírja Medinában található az Al-Masjid al-Nabawi mecsetben, amely utolsó fe-léségének, Aishának lakhelye fölé épült. Aisha 610 környékén született. Apja Abu Bakr (az iszlám első rasídún kalifája (573–634), akit Khadidzsa 620-ban bekövetkezett halála után ajánlott fel apja a Mohameddel kötendő házasságra. Emiatt támadások érik Mohamedet: gyermekházassággal vá-dolják. A vád viszont alaptalan volt, ugyanis 620-ban csupán a *nikahra*, vagyis a házassági egyez-ményre került sor, azaz még nem elhált házasságról volt szó (*ratum sed non consummatum*). A há-zasság elhalálásra a Medinában való megtelepedés második évében, 624-ben került sor, amikor Aisha már a 15. évében járt, és az elfogadott szokás szerint az ilyen korú lányokat már házasságra alkalmasnak tekintették.

áhítván meglátogat Medinában, annak érdekében tanúként közbefogok járni nála a feltámadás napján.”⁴⁷

Al-Ghazáli különösen fontosnak tartotta bemutatni Mohamed természetfeletti képességeit, amelyeket különösen két egymáshoz kapcsolódó rendkívüli utazás támasz alá: az *iszrá*, az éjjeli utazás és a *mirádzs*, a mennybe való felemelkedés.⁴⁸ E két látogatás a népi iszlám és a szúfi figyelmének középpontjába került.

Éjszakai utazását a Korán *Az éjszakai utazás* szúrája (17:1) írja le: „Dicsőség annak, aki éjszaka utazást tett az ő szolgájával a Szent Mecsetből az igen távoli mecsetbe,⁴⁹ amelynek megáldottuk a környékét, hogy mutassunk néki a jeleinkből! Bizony, ő az, aki [mindent] hall és lát.”

A hagyomány szerint Mohamedet Gábrriel (Dzsibríl) angyal kísért egy égi paripa hátán Jeruzsálemig, ahol a korábbi próféták, Ábrahám, Mózes és Jézus gyülekezetében imát vezetett. A kultikus tisztelet újabb eleme pedig Mohamed születésnapjához⁵⁰ kapcsolódott.

A szúfi sírok és síremlékek látogatása közismert tény az egész muszlim világban, bár elfogadottsága nagyon eltérő. Ezeknek a zarándokok *zjárat* vagy *zjára* az arab nyelven, Pakisztánban és Észak-Indiában pedig a *jelenlélet* jelentő *házirí* szót használják erre.

⁴⁷ Al-Ghazzáli: *The Remembrance of Death and the Afterlife – Kitāb Dhikr al-mawt wa-māba’ dahu. Book XL of The Revival of the Religious Sciences, Ihya’ ‘ulūm al-dīn*. The Islamic Texts Society, Cambridge 1989, 113.

⁴⁸ Az *iszrá* és a *mi’rádzs* Mohamed éjszakai látomásának két része. Az *iszrá* Mohamed éjjeli látogatása az Al-Aqsa mecsetbe, a *mi’ráj* pedig a mecsetből a mennybe való felemelkedésének látomása.

⁴⁹ „[...] »az igen távoli mecset« a vers keletkezése pillanatában a kortársak számára valaminő égi szentélyt, az »égi Jeruzsálemet« jelenthette, [...] és csak később – a betoldás is lehetővé tette az új értelmezést (az ommajjada korban) Mekka jelentőségét csökkentendő – jelölte mind ki-zárólagosabban az »égi Jeruzsálem« helyett a valóságos Jeruzsálemet. Ekkor alakulhatott ki az a legenda, miszerint Mohamed csodálatos éjszakai utazást tett Mekkából Jeruzsálembe egy fan-tasztikus hátasállatron [...]” Simon Róbert: *A Korán világa*, 255.

⁵⁰ Mohamed 571 áprilisában, az iszlám naptár harmadik Mawlid vagy Maulid hónapjának 12. napján született.

A zíjárathoz hozzátartozik a kontemplatív szemlélődés (*nazar-i karam*).⁵¹ Ennek során a hívők csendes elmélkedést folytatnak a szúfi sírjánál. A szemlélődő elmélkedés célja a szent aktív közbenjárásának elérése. Közhiedelem, hogy ezek a szent helyek hozzáférést biztosítanak az isteni jelenléthez a közönséges hívők számára.

Mircea Eliade szerint általánosságban, tehát nem kiemelve, hanem csupán hangsúlyozva az iszlám számára fontos lokációkat, a szent helyek három elsődleges és alapvető funkcióval szolgálnak a hívők számára. Az első és legfontosabb, hogy ezeken a helyeken az imádkozó kapcsolatba léphet Istennel. Ez történhet ima, rituális szertartás vagy egyes vallások esetében az adott isten vagy istenségek bármely művészi ábrázolásával való kontaktus keretében. Az iszlám esetében az első két lehetőség jöhet szóba. A második funkciójuk az, hogy ezeken a szent helyeken, ahol állandó isteni jelenlét, biztosítják a vele való találkozást. Az imádkozók pedig azért keresik fel ezeket a helyeket, hogy áldást, gyógyulást, bűnbocsánatot, lelki érdekeket és végül, de legfontosabb célként üdvösséget nyerjenek. Ezek a helyek végül építészeti emlékek is, ahol a tárgyak, a művészeti alkotások és a zene a vallás legtisztább formáit hivatottak szolgálni.⁵²

A népi iszlám felfogása alapján a szúfi szenteket egyértelműen és közmegegyezés (*idzsmá*) alapján „Isten barátai”-nak (*avlijá Allah*) tekintik, és ez a megtisztelő megnevezés azt a magas státuszukat is bizonyítja, amelyet a vallási életben töltenek be.⁵³

A szúfik és a szúfizmus

A szúfizmus, az iszlám miszticizmus eredetéről kevés és egymásnak ellentmondó forrása van. A 8. századtól kezdve már találkozhatunk olyan leírásokkal, amelyek az aszketizmust követendő példaként ajánlják, az első szúfizmussal kapcsolatos források pedig 10. száza-

⁵¹ A *nazar-i karam* eredeti jelentése: jóakart, jóindulat vagy kedves odafigyelés. Meglátásom szerint itt a csendes, kontemplatív elmélyülés a leginkább elfogadható fordítás.

⁵² Eliade, Mircea: *Patterns in Comparative Religion*. Translated by Rosemary Sheed. Bison Books. University of Nebraska Press, Lincoln– London 1996, pp. 100-101

⁵³ Khan, Irfan Moeen: *i. m.* 21.

diak. Vannak olyan kutatók, akik szerint a muszlim aszkétizmus a keresztyén szerzetesség mintájára alakult ki, mások viszont erősen megkérdőjelezzik ezt.⁵⁴ A szúfikat általában két csoportba szokták sorolni. Az első, a „józanok” csoportja, akiknek jelzője arra utal, hogy gondolkodásuk és életvitelük a szigorú iszlám elveket követők számára is elfogadható keretek között maradt. Velük szemben a „mámmoros” szúfik álltak, akik hajlottak a mélyebb misztikus átélésre, a transzcendens élményre, és azt vallották, hogy Allahal való misztikus egyesülés kontemplatív imádság, böjtölés és a szív teljes megtisztítása által érhető el.⁵⁴

Vallási értelemben a szúfik közbenjárókká váltak Allah és a hívők közt, ez pedig szemben állt az iszlám vallási felfogást képviselő tradicionális nézettel.⁵⁵ Ennek ellenére a szúfi szenteknek az a legfontosabb szerepe, közvetítők legyenek az emberek és Allah között. Allah, a Legfelsőbb, aki távol áll az emberektől, és elfoglaltsága miatt is elérhetetlen a közemberek számára. A népi iszlám viszont úgy tartja, hogy halála után a szúfi közel kerül a Allahhoz, s így meg lehet kérni, hogy áldásért járjon közben nála. A népi vallási életet teljes mértékben áthatja a szúfi szentek iránti hitbuzgó szeretet, amely a szentek sírjának látogatásában csúcsosodik ki. A sírlátogatás révén lelki kapcsolat, rokonság (*niszbat*) alakul ki a hívő és a jobb létre szenderült szent közt.

A szúfi szentek sírja lehet egy épület középponti helyén vagy akár egy fa tövében is. Az épületen belüli síremlékeknek az a közös jellemzője, hogy a koporsó (*tábút*) márvány-, kő- vagy faszarkofágban található, amelyet védőkerítés vesz körül, a négyszög alapú épületet pedig boltozat fedi, tehát kupolás mauzóleum. Boltozatáról lámpa

⁵⁴ A „mámmoros” (gúny)névvel illetett irányzat legelső s talán legvitatottabb személye Abú Jazíd al-Bisztámi (804– 874). Ellenségei azzal támadták, hogy egy szintre emelte magát Istennel, holott teopantikus megfogalmazásaiban ő azt kívánta kifejezni, hogy magát teljesen kiüresítve, csakis Allahot tartotta meg lelkében. Halála előtt megkérdezték tőle, hogy hány éves. Erre a hetvennégy éves aszkéta a következő választ adta: négyéves.

⁵⁵ Choudhary, Muhammad Azam: Religious Practices at Sufi Shrines in the Punjab. In: *Pakistan Journal of History and Culture* XXXI, (2010/1), 7

lóg alá, amely azt jelképezi, hogy a szent életében a prófétai világosság nyilvánult meg. A koporsót zöld vagy fekete lepel fedi, amelyre ezüst- vagy aranyfonallal védelmről, áldásról és irgalomról szóló Korán-idézeteket hímeztek. A helyiségben egy fülke, bemélyedés (*mihráb*) található, amely Mekka irányába mutat.

A hely szentsége nem korlátozódik szigorúan az épület belső részére, hanem a környező területet, növényzetet is szent helyévé változtatja. A környező fákra zászlókat, textildarabokat tűznek, egy-egy meghallgatott imáért fakadt hála jeleként.⁵⁶ Ha forrás található a sírhely közelében, gyógyító hatást tulajdonítanak neki. A zárándokok pedig évről évre a mekkai Zamzam kút vizéből öntenek a forrásba, hogy biztosítsák annak szentségét.⁵⁷ A népi iszlám erősen hisz a szentek erejében, akik csodás cselekedetekre (*karáma*, többbe száma *karámát*) képesek.

A szentnek tartott személyekhez mintegy húsz különféle természetfeletti képességet társítanak. Ezek közül a legfontosabbak a halottak feltámasztásának és a halottakkal, sőt állatokkal és fákkal való kommunikáció képessége, a vízen járás, hatalmas távolságok pillanatok alatti megtétele (*iszrá*),⁵⁸ az idő megállításának, a természeti erők fölötti uralom és a jövőbe látás képessége, illetve az isteni oltalomban való részesedés. Ha a szentek nem is rendelkeznek ezen képességek többségével, elvárják tőlük, hogy Alláh kegyelme legyen nyilvánvaló életükben, s hogy szükségükben segítséget, gondjaikban pedig támaszt nyújtsanak.

A szenteknek három fontos feladatot kell ellátniuk: a tanítás és oktatás (*irshád*), a közbenjárás (*shafá'a*) és az áldásközlítés (*rahma*).

⁵⁶ Az imameghallgatások mellett kérések céljából is szokták a különböző színű szalagokat használni. A síita ásúra ünnepek alkalmából körbehordozott, díszes koporsóra emlékeztető tárgy-ra is aggatnak szalagokat, amelyekre ráírják kéréseiket, esdeklésük tárgyát.

⁵⁷ E kultikus cselekedetet Muharram hónap 10-én, Ásúra napján kell elvégezni.

⁵⁸ Amint ezt fentebb már említettük Mohamed éjjeli iszrája (17. súra), amely során Jeruzsá-lembe repül, ahol Ábrahámmal, Mózással és Jézussal találkozik, illetve meglátogatja a hét menny-országot (*mirádzs*), 621-re tehető. Carole Hillenbrand Illés és Jézus mennybemenetelével hozza a pár-huzamba e mennyei látogatást. Hillenbrand, Carole: i. m. 46.

A tanítás nem terjed ki a mély teológiai kérdések megvitatására; a szent emberek (*pírek*) inkább a két másik feladatukra helyeznek nagyobb hangsúlyt.⁵⁹

Egyes nézetek szerint a hagyományos szunnita iszlám nem támogatja, csupán megtűri a szentek tiszteletét, a szentkultuszt pedig, amely mélyen beleágyazódott a helyi kultúrába, elnézi. Ez a status quo azonban változhat a növekvő vallási intolerancia miatt. Ugyanakkor a Linda G. Jones tollából származik állítás kissé ellentmond az előző mondatoknak, ugyanis ő azt írja, hogy bár számos szunnita muszlim ellenzi a szentek sírjánál gyakorolt szentkultuszt, mégsem tagadják a szentek létét, sőt erősen védelmezik a létezésükbe vetett hitet is, és az általuk végrehajtott csodás cselekedeteket a szunnita iszlám irányadó példának tekintik. A szentek kultusza elfogadott gyakorlat a 90%-ában síita Iránban is, és erről Pedram Khosronejad figyelemre méltó munkát közölt.⁶⁰

Ugyanezt az álláspontot képviselte Ibn Tajmíjja,⁶¹ aki a 14. században azaz vallásjogi döntést (*fetva*) adott ki, amelyben elismerte a szentek csodás cselekedeteinek valóságát. Azonban fontosnak tartotta megjegyezni azt is, hogy pusztán a csoda nem egyértelmű bizonyítéka az adott csodát végrehajtó személy szentségének.⁶² Saját olvasatomban szerintem a csoda, bár bekövetkezhet, nem egyértelmű, hogy az valóban köthető-e a szentnek tartott személy nevéhez. Ő a csodát inkább azt Allah kegyének bizonyítékaként fogja fel.

⁵⁹ Gaborieau, Marc: Powers and Authority of Sufis Among the Kashmiri Muslims in Tibet. In: *The Tibet Journal* 2 (1995/3), 21–30.

⁶⁰ Peram, Khosronejad (ed.): *Saints and Their Pilgrims in Iran and Neighbouring Countries. Vol 1. The Anthropology of Persianate Societies*. Sean Kingston Publishing, Wantage 2012, 169.

⁶¹ Szunnita muszlim bíró, tudós, hadíszkutató (1263–1328), s mint a hanbalita jogi iskola jog-tudósa, mereven elutasította a szentkultusz és sírlátogatások gyakorlatát. Ebből kifolyólag szem-be is került kortársaival, és vallási nézetei miatt több alkalommal börtönbe is került. Életrajzát és műveit ld. Rapoport, Yossef – Ibn Taymiyya, Shahab: *Ahmed, and His Times*. Oxford University Press, Pakistan 2015.

⁶² Coello De La Rosa, Alexandre – Jones, Linda G.: *Saints and Sanctity in Judaism, Christianity, and Islam*. Routledge, London 2020, 66.

Felhasznált irodalom

Abdul-Rahman, Muhammad Saed: *Polytheism and Its Different Forms*. Islam: Questions and Answers, vol. 5. MSA Publications Ltd, London 2003.

Al-Bukhári és Muszlim tudósokról. In: *Magyarországi Muszlimok Egyháza*. <https://iszlam.com/hittan/a-hagyomanyokrol/item/1722-al-bukhari-es-muszlim-tudosokrol> (2023. aug. 30.).

Al-Ghazzālī: *The Remembrance of Death and the Afterlife – Kitāb Dhikr al-mawt wa-māba‘dahu*. Book XL of *The Revival of the Religious Sciences*, *Ihyā’ ‘ulūm al-dīn*. The Islamic Texts Society, Cambridge 1989.

Ali Abdu-Mawjood, Salahuddin: *The Biography of Zaid ibn Thaabit*. Dar-Us-Salam Publications, Houston 2007.

Al-Samad, Ulfat Aziz: *Az iszlám és a kereszténység*. Ford. Raid Smadi. International Islamic Federation of Student Organization, Miskolc–Riyadh 1990.

Amini, Ibrahim: *Prophet-hood and the Prophet of Islam*. <https://www.al-islam.org/prophet-hood-and-prophet-islam-ibrahim-amini/number-prophets> (2023. szept. 6.).

As-Sawwaf, Sheikh M. M.: *Muslim Prayer Book*. Al-Falah Foundation, Cairo 2001.

Bell, Richard: *The Qur’ān: Translated with a Critical Re-arrangement of the Surahs*. T. & T. Clark, Edinburgh, Vol. I. Surah I–XXIV, 1937, Vol. II, Surah XXV–CXIV., 1939 (repr. 1960).

Choudhary, Muhammad Azam: Religious Practices at Sufi Shrines in the Punjab. In: *Pakistan Journal of History and Culture* XXXI, (2010/1), 1–30.

Coello De La Rosa, Alexandre – Jones, Linda G.: *Saints and Sanctity in Judaism, Christianity, and Islam*. Routledge, London 2020.

Eliade, Mircea: *Patterns in Comparative Religion*. Translated by Rosemary Sheed. Bison Books. University of Nebraska Press, Lincoln– London 1996

Ernst, W. Carl: *How to Read the Qur’ān: A New Guide, with Select Translations*. Edinburgh University Press, Edinburgh 2011.

Gaborieau, Marc: Powers and Authority of Sufis Among the Kashmiri Muslims in Tibet. In: *The Tibet Journal* 2 (1995/3), 21–30.

Hillenbrand, Carole: *Az iszlám. Új történeti bevezetés*. History Könyvek. Kossuth Kiadó, Budapest 2016.

Islamic World. <https://www.nationsonline.org/one-world/muslim-countries.htm> (2023. szept. 29.).

Kettani, Houssani: *The World Muslim Population: Spatial and Temporal Analyses*. Jenny Stanford Publishing, Singapore 2020.

Khan, Irfan Moeen: *Re-centering the Sufi Shrine: A Metaphysics of Presence*. Walter de Gruyter, Berlin–Boston 2023.

Korán. *A Korán világa*. I–II. kötet. Az 1923. évi kairói kiadás szövegéből fordította Simon Róbert. Szerkesztette Puskás Ildikó. Második, javított kiadás. Helikon Kiadó, Buda-pest 1994.

Leeuw, Gerardus van der: *A vallás fenomenológiája*. Ford. Bendl Júlia, Dani Tivadar, Takács László. Osiris Tankönyvek. Osiris Kiadó, Budapest 2001.

Noegel, Scott B. – Wheeler, Brannon M.: *Historical Dictionary of Prophets in Islam and Judaism*. Scarecrow Press, Lanham–Toronto–Plymouth UK 2010.

Omaar, Rageh: *Islam Book: Big Ideas Simply Explained*. Dorling Kindersley Ltd., New York 2020.

Padwick, Constance E.: *Muslim Devotions: A Study of Prayer-Manuals in Common Use*. Society for Promoting Christian Knowledge, London 1961.

Peram, Khosronejad (ed.): *Saints and Their Pilgrims in Iran and Neighbouring Countries*. Vol. 1. *The Anthropology of Persianate Societies*. Sean Kingston Publishing, Wantage 2012.

Rapoport, Yossef – Ibn Taymiyya, Shahab: *Ahmed, and His Times*. Oxford University Press, Pakistan 2015.

Renald, John: *Friends of God: Islamic Images of Piety, Commitment, and Servanthood*. University of California Press, Berkeley 2008.

Sahih al-Bukhari: English Translation and Explanatory Notes. Based on the Urdu work Faḍl al-Bārī by Maulana Muḥamad Ali. Vol. 1: Parts 1–7 of Sahih al-Bukhari Covering the fundamentals of Islam. Rendered into English by Maulana, Aftab-ud-Din Ahmad and Aziz, Zahid: Ahmadīyya Anjuman Lahore Publications, U. K., Wembley 2019.

Schimmel, Annemarie: *Mystical Dimensions of Islam*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill 1975.

Syed, Amjad R. M.: *Islamic Perspectives on Prayers and Coping with Sickness*. Islamic Society of Northern America, Mississauga, Ont. 2002.

Szathmári Botond: *Az iszlám vallás alapjai, irányzatai és misztikus útja*. Napkút Kiadó, Budapest 2021.

Tayyab, Qari Muḥammad: *The Tradition of the Scholars of Deoband*. Turath Publishing, London 2022, 66.

Titus, Murray T.: *Islam in India and Pakistan: A Religious History of Islam in India and Pakistan*. Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., New Delhi 2005.

Watt, W. Montgomery: *The Faith and Practice of al-Ghazali*. George Allen & Unwin Ltd., London 1953.